

Nya uppdrag för skapandets platser?

Sverker Sörlin

Som idé finns bildningen redan under den grekiska antiken under beteckningen *paideia*, och den fortsätter hos romarna under namnet *humanitas*, som betyder mänsklighet. Ordets moderna användning går tillbaka ungefär 200 år. Det brukar främst förknippas med den tyska romantiken, med tänkare som Johann Gottfried von Herder – som kanske var den förste som använde ordet, *Bildung*, på tyska. Tanken att individen genomgår en personlig utveckling mot större kunskap, ädlare själsförmögenheter och en viss förfining var central. En ordbok säger att bildning handlar ”om utbildning av andliga krafter o denna utbildnings innehåll”.

Begreppet har, åtminstone för mig, en konservativ klang, kanske för att det förefaller bygga på en lugn, organisk tillväxt av kunskap, en mognad utan språng och krumbukter. Men kanske ännu mer för att bildning tycks underförstått att det finns en viss given uppsättning kunskaper som den bildade bör besitta. Tegnér talade 1825 om ”den bildade allmänheten”, dvs till skillnad från den obildade. Ett citat som lyfts fram av idéhistorikern Björn Olsson (1994) – i hans avhandling om föreläsningsföreningen Minerva i Umeå vid sekelskiftet 1900 – förtjänar att återges. Bildning handlade enligt detta samtida vittnesmål om bl a:

den intelligensens skaparkraft och högsinhet, den förmåga att njuta av livets goda, den kroppens utbildning och hälsa samt den yttre hyfsning och finhet i uppträdandet, som varje kulturmänniska bör äga.

Ändå kan man inte säga att bildning går att enkelt placera på en ideologisk karta eller på en politisk vänster-högerskala. Bildningsbegreppet vetter inte bara mot konventionell lärdom och hyfs. Det handlar också om den personligt förvärvade kunskap som är en förutsättning för karriärformering och social framgång och ligger därmed nära en liberal, meritokratisk position.

Socialister och radikaler har talat för bildning som en väg till individuell och kollektiv frigörelse. Man har citerat Francis Bacons ord: ”Kunskap är makt!” Man har organiserat studiecirklar. Man har skrivit bildningsromaner om gossar – mer sällan flickor – som stigit fram ur enkla förhållanden. Och man har varnat för halvbildningens faror och vådan av att förlita sig på Her-

mods-kurser. Om denna tradition i bildningstankens historia har det sagts och skrivits åtskilligt kritiskt och klokt (Runeby 1974).

Bildning för ett nytt samhälle

Bildningstanken är inte bara jämnårig med romantiken utan den framträder också i stort sett samtidigt med den franska revolutionen, den industriella revolutionen och med den moderna nationalismen. Jag tror det ligger något tänkvårt i att bildning började upplevas som en angelägenhet i en tid då ett samhälle av modern typ började födas.

Vad jag framför allt vill ta fasta på är att *bildningsbegreppet* från början hörde nära samman med *medborgarbegreppet*. När man diskuterade bildning, eller *education*, i Skottland och England under 1700-talet – och fortsatte med det under 1800-talets debatt om universitetens sk *liberal education* – så var det i ett framväxande nätverk av klubbar, salonger och tidskrifter. En bildad gentleman skulle kunna tala om allt. Idealet går fortfarande igen hos en äldre stam av brittiska akademiker. Om Eric Hobsbawm, den radikale engelske historikern, sade en av hans kolleger: "He knows of everything". Det var sagt med beundran.

Medborgerlig bildning – det var att besitta en stor mängd kunskap, inte bara om det förflutna utan också om samtiden. En bildad person blev en tidningsläsande person. Georg Lúkacs, den ungerske radikalen, brukade ägna fem timmar om dagen åt sina tidningar. Han klarade sig inte med mindre, sade han. En av Oxfords professorer under 1900-talet blev ryktbar som den som aldrig läste en bok, däremot ägnade han *The Times* sin dagliga och inträngande uppmärksamhet. Hade han levat nu skulle han kanske ha ägnat en stund varje dag åt MTV också. Kanske har det blivit svårare att vara bildad, eftersom ramen för det offentliga samtalet har blivit vidare, kanske så vid att den försvunnit in i specialisering och subkulturer.

En bildad person blev också, enligt detta ideal, en diskuterande och ifrågasättande person. Samhället behövde inte vara som det var, det kunde ändras. Sådana tankar hör ihop med upplysningen. Eller kanske ännu bättre så här: samhället ändrar sig vare sig vi vill det eller inte. Kunskap och kringsyn är vad vi måste ha för att inte viljelöst kastas omkring av förändringens vindar. Och alla måste ha del av den kunskap som det då handlar om, inte bara ett fåtal. Pestalozzi, reformpedagogen, sade att det först och främst var folket som skulle bildas.

Man kan alltså säga att bildning hör nära samman med ett ord som användes ofta under 1700-talet: civilitet. Uttrycket "det civila samhället" förekommer i engelskan från slutet av 1500-talet, men det är på 1700-talet det

riktigt slår igenom, innan det fram mot slutet av århundradet ersätts av ordet "civilisation". År 1772 skriver Boswell i sin dagbok om ett besök hos Samuel Johnson. Han var

upptagen med att förbereda en fjärde upplaga av sin Dictionary. Han gick inte med på [att använda] ordet *civilization* utan bara *civility*.

Själv minns jag hur jag en gång kunde läsa i en bergmästarberättelse från trakten av Råneå, där det på 1700-talet grundades ett järnbruk, hur den nya näringen skulle väcka folket ur deras pörten, där de låg och sov och drog sig och "strax göra dem storligen civile".

Vad jag här försöker suggerera är alltså ett samband mellan begrepp som civilitet, eller medborgerlighet, social förändring – och bildning. Bildning är ett barn av samma tid som såg frihet, jämlikhet och broderskap bli politiska paroller, som fick klart för sig att det materiella välståndet skulle kunna mångdubblas genom en rationell organisering av produktionen och som började räkna folket, nationen, som en kollektiv, politisk gemenskap, ett folk som alltså borde bestå av medborgare.

I själva verket, kan man säga, har inget av dessa samhällsmål förverkligats, i alla fall inte fullt ut, inte ens i våra demokratiska samhällen. Ser vi ut över vår jord, skall vi upptäcka frihet, välstånd och en folklig politisk gemenskap av diskuterande och ifrågasättande medborgare snarare är undantag än regel. Och har samhällsmålen inte nåtts, så har vi inget "samhälle" i detta ords äldre mening av en varm och tillitsfull gemenskap. Som det heter i en engelsk text från 1500-talet,

man har behov av varandras hjälp, varigenom kärlek och samhälle – *love and society* – växer desto mer bland alla människor.

Av detta drar jag slutsatsen att de brittiska gentlemanen och tyska romantiker som för tvåhundra år sedan började tänka på bildning i själva verket förstod något djupt inte bara om den enskilda människans behov utan om hela samhällets. Bildning har alltså både en idealistisk och en funktionell sida.

Det sociala lärandet

Romantikerna, som levde i en tid före folkskolan, anade alltså att det egentligen bara var genom att förena det personliga och det samhälleliga som kunskapssökandet skulle kunna få sin rätta utväxling.

Vad som sedan hände var något ganska annorlunda. Bildning och utbildning skildes åt. Skolan tog hand om en alltmer formaliserad kunskapsförmedling, som givetvis var alldeles nödvändig. Men just genom sin centrala, i vårt land både obligatoriska och offentliga, ställning har skolan på ett paradoxalt sätt riskerat att förråda den individuella strävan, som var en poäng i den ursprungliga bildningsidén. Man tog skalet och lämnade kärnan.

Jag tror därför att man kan uppfatta folkbildningen, studiecirkelarna och folkhögskolorna som ett slags motrörelser till den reglerade utbildningen. De har varit försök att vidmakthålla sökandet.

Bildning och samhälle, som framstod i en blyxtlik vision för två hundra år sedan, har med årens lopp separerats till två skilda sfärer. I den ena finns det vi måste veta för att överleva i samhället och det samhället i sin tur kräver att vi lär oss i utbyte mot att stat och kommun svarar för utbildningens kostnader. I den andra sfären finns bildningen, dvs den kunskap som man gott kan klara sig utan: konversationslapprit, kalenderbitarens kolumner, amatörbotanikerns hänförelse inför någon liten ört. Jag försöker vara ironisk; samtal, fakta och inlevelse är alla utsökta frukter av kunskap.

Bildningens åtskillnad från samhället har varit onödig och meningslös, den har gjort tillvaron tråkigare och den är i växande utsträckning kontra-produktiv. Ett socialt lärande som fortsätter att skilja mellan den enskilda människans lust att lära, å ena sidan, och samhällets krav å den andra – ett sådant lärande blir i själva verket aldrig socialt, eller civilt. En sådan utbildning blir ett slags andens exercisfält, där lärarna förvandlas till hessa furirer och där eleverna, ung som gammal – för nu är ju alla ett slags elever – tvingas traska i takt med varandra men går i otakt med tidens krav.

Det är kanske ett tecken på en omsvängning att allt fler okonventionella utbildningar, som snarast erinrar om bildning, växer upp vid universiteten. I Århus kan man exempelvis lära sig att på tre år bli ”kaospilot”, vilket verkar vara detsamma som en välinformerad mångsysslare och projektmakare med födgeni. Den treåriga utbildningen, som är prisbelönad av Unesco, innehåller bl a fysisk träning, datorkunskap och idéhistoria. Andra läsårets studier är förlagda till San Francisco. Avgångsklassens Anders, intervjuad våren 1996, är begestrad och jämför med sina tidigare studier i romanska språk, som han nu finner alltför slätkammade. Studenterna, berättar han, har varit motståndare till allt – men väldigt nöjda! ¹ Under 1990-talets sista år har allt fler nya utbildningar skapats som tagit fasta på behoven av gränsöverskridande kunskaper: miljö kombineras med samhällsvetenskaper, IT med journalistik, teknik med konst, och i Uppsala läser ”humanistingenjörer” språk och historia. Det är än så länge ett fenomen i marginalen av det monotont framvällande programutbudet i högskolan, men helt säkert en växande tendens.

Forskning för konkurrenskraft

Även själva ordet bildning verkar uppleva en renässans och det har definitivt med kunskapstro att göra. Under 1990-talet utkom ett statligt betänkande för ny läroplan för grundskolan där ordet "bildning" ingick i titeln. *Skola för bildning* (1992), hette det. Kort senare kom ett betänkande från museiutredningen, *Minne och bildning* (1994).

I den borgerliga regeringens forskningsproposition från 1993 talades om vikten av forskning och utbildning för att klara samhällsomvandlingens utmaningar och stärka svensk konkurrenskraft. Bland annat som en följd av detta tänkande skapade man av pengar från löntagarfonderna ett antal stiftelser för att främja forskning och ökat samspel mellan vetenskap och näringsliv med mera.

När arbetet med propositionen pågick, noterade jag flera inlägg i debatten från företrädare för industrin som tyckte att strategin var bra. Man tyckte att man äntligen skulle få de pengar till forskning som man så väl behövde, att de duktigaste akademikerna nu skulle få den uppskattning de förtjänade.²

Vad jag fann egendomligt var att ingen verkade bry sig om något som då redan, och nu ännu mer, påtalats av forskningen inom det område som kallas vetenskapsstudier, eller på engelska "social studies of science and technology". Nämligen att sambandet mellan forskning och innovationer är ganska nyckfullt. Det är en dyr hasard med många osäkra faktorer. Och att detta spel är ännu osäkrare när det gäller effekterna på den totala ekonomin. Danskar, norrmän och fransmän lever inte sämre än vi trots att de inte satsar lika mycket på forskning.

Svensk forskning är synnerligen framgångsrik, och den har inte varit mindre lyckosam under den tid på 1990-talet när landets ekonomi rasade ned i den värsta krisen på 60 år. Vi publicerar fler vetenskapliga artiklar per capita och per BNP-enhet än nästan alla andra länder. Svenska företag tar ut många patent i USA, som är den viktigaste patentmarknaden, men tillverkning och sysselsättning i Sverige har inte gynnats i samma omfattning.

Detta förhållande har många orsaker och en omfattande forskning finns nu om vad "den svenska paradoxen" egentligen kan bero på.³ Men i grunden ligger, misstänker jag, någonting som har med bildning, eller brist på bildning, att göra, även om en sådan tes är svår att belägga och kanske inte ens prövbar i någon sträng vetenskaplig mening. De forskare och ingenjörer som svarar för resultat och patent är specialister. Vi vet att en stor andel av dessa människor inte själva är vare sig kapabla eller intresserade att göra företag av sina idéer. Samtidigt är det så att det omgivande samhället inte heller är det i

den utsträckning vi skulle önska. Det saknas i Sverige en jordmån som gör att idéer – inte bara forskningsidéer – kan växa till meningsfulla projekt.

En bildningskultur

I en studie som sedan ett par år ofta återopas har den amerikanske samhällsforskaren Robert Putnam (1993/1996) studerat skillnaderna mellan norra och södra Italien. Det är ett välkänt fenomen att norra Italien utvecklats bra, Syditalien mindre bra. Putnams analys är en enda lång plädering för vikten av en historisk förståelse, och för att vi borde intressera oss för de ibland litet svärfångade företeelser som vi kan kalla moral eller mentalitet.

Syditalien hade en feodal ägarstruktur som med moderniseringen övergått i en kombination av kyrklig patriarkalism och maffiavälde. I norra Italien växte det efter medeltiden i stället fram en mångfald av oberoende stadstater som bedrev handel med araberna, Asien och Nordeuropa. Där frodades tankefrihet och humanism.

Men det var inte den materiella rikedom i Norditalien som lade grunden till våra dagars företagsamhet, välstånd och till världsledande design, opera och kultur, till Ferrari, Benetton och Poliform (som gör världens vackraste bokhyllor). Det var, menar Putnam, människornas förhållande till varandra. Norditaliens kreativitet har ingen italiensk regering kunnat skapa – eller förstöra. Den har nämligen sina rötter i renässansen och den har levt och överlevt genom generationer.

Jag tror att man bör begrunda detta förhållande.

Renässanskulturen var en bildningskultur. Idealet var en människa som besatt många egenskaper, som kunde ha glädje av världen i kraft av sin kunskap om denna värld. Som uppskattade världens skönhet, som levde sig in i dess ondska och som undersökte dess väsen. Den som fått representera detta ideal är Leonardo från Vinci. Han var en man som vågade erkänna att han var amatör – i ordets innersta mening: *amatore*, en som älskar. Man ska uppfatta det så, att det bara är den kärleksfulla blicken som är kapabel till den uppmärksamhet och inlevelse som gör att man bokstavligen kan se den älskades ansikte förvandlas inför ens ögon. Och det är kanske likadant med en mekanisk detalj eller arbetsordningen på ett daghem. Det är den kärleksfulla blicken och den omsorgsfulla inlevelsen som gör att man ser en ny möjlighet, föreslår en förändring.

Jag inbillar mig att de som startar nya företag och drar igång verksamheter är sådana amatörer. I varje fall är det inte självklart att de är akademiska specialister.

I sin bok *Trädgården* (1995), har Magnus Florin beskrivit förhållandet mellan Linné, specialisten, och hans trädgårdsmästare. Den senare ställer frågor till Linné. Till exempel:

Trädgårdsmästaren säger att han kan sätta något i handen på Linné som denne inte kan se, fastän alla andra i hela världen kan se det. Linné kan inte tro honom. Trädgårdsmästaren för då Linnés vänster hand till vänster öra och sätter ihop hans tumme och pekfinger omkring örsnibben.

-Ser du ditt öra?

I Norditalien växte det fram inte bara en påhittig amatörism utan också en civilitet. Den bestod i att man höll sitt ord, passade tider, lydde avtal, blev belönad efter förtjänst. Medborgaren var en politisk varelse som deltog i samhällets angelägenheter. Hantverk, konst och kunskap hade inte hunnit bli åtskilda sfärer.

I sin sammanfattande form blir en bild som denna givetvis en förenkling, kanske en idealisering. Men jag tror att Putnam faktiskt närmar sig något som vi inte kommer ifrån: att ett samhälle hålls samman av många osynliga band, ett slags moraliska institutioner, lika viktiga som samhällets ekonomiska och juridiska institutioner.⁴

Och till dessa moraliska institutioner hör bildning. Det där med ”hyfsning” och förfining har lett tanken fel. Jag tänker mycket hellre på den bildade som den politiska människan, som är inbegripen i ett samtal på torget över dagens tidning, som tar ansvar för sin familj och hjälper sina vänner, som deltar i föreningslivet och som därtill använder sin kunskap till att driva projekt, utvecklas i sitt arbete, och kanske ännu viktigare: låter sina medarbetare vara medmänniskor, som också kan växa.

Då blir samhället en levande organism, eller en fin maskin, nästan som en Ferrarimotor.

Eller omvänt: en person som har en massa kunskap men som inte besitter någon av dessa civila egenskaper är inte en människa som kan förena bildning och samhälle. Och är inte heller en människa som kan översätta kunskap från läroboken eller laboratoriet till det samhälleligt meningsfulla.

Civil kompetens

Samhällen kan förstöras på flera sätt. Ett är att göra dem orättvisa, att inte ge alla samma chans från början. Ett annat sätt att förstöra samhället är att invägga människor i föreställningen att det finns institutioner som inte är

beroende av medborgarna själva. Det är en sådan väg man slagit in på när man säger att en liten grupp i samhället skall svara för förnyelsen av det och att de andra skall bli föremål för förändringarna.

Min enkla tanke är att bildningsbegreppet måste tas ned från sin idealistiska och nyhumanistiska piedestal och sättas mitt i staden. Själva ordet bildning kanske inte är det bästa, men möjligen kan det gå att ladda om det. Eljest tror jag att det jag tänker på – och det som Pestalozzi och romantikerna anade i dunkel klarsyn – faktiskt handlade om något som skulle kunna kallas ”civil kompetens”. Och i denna ingår initiativförmåga, ansvarstagande, en förnimmelse av att just mina kunskaper kan och bör sättas i verket.

Det värsta som kan hända ett samhälle är när en stor andel av dess medlemmar saknar detta. När man tror att det kommer någon annan till jobbet när jag har gått hem och tar hand om det som jag lämnade efter mig; när man tänker att utbildning det lönar sig ändå inte och det är några andra som skall kunna saker, inte jag; när man tror att patent är något som andra tar ut, inte jag; eller, från andra sidan, när man tänker att det är bara sådana som jag som kan göra dessa viktiga saker, andra duger inte någonting till.

Av dessa reflektioner kring civilitet och bildning drar åtminstone jag slutsatsen att varje dyrt förvärvat skattekrona som vi lägger på forskning och produktutveckling kan vara bortkastad om vi försummar samhället.

Detta är inte alls så kunskapsfientligt som det kanske låter. Vad jag menar är att vi måste finna en genomtänkt, nyformulerad relation mellan de resurser vi satsar på att underhålla samhället som lärande organism, på civil kompetens och bildning, å ena sidan, och å andra sidan de resurser vi lägger ner på att tampas vid olika forskningsfronter med de 99,7 procent av världens befolkning som inte råkar leva i Sverige.

Betyder det då att forskningen bör rustas ner? Nej, snarast tror jag att det innebär att vad vi vill göra är att öka den mängd social energi som vi lägger ner på att lära oss saker. Men kanske att vi i valet av tyngdpunkter lägger mer vikt vid grunden och vid huset som helhet än vid herrbastun på vindsvåningen. Att Milano är Europas rikaste stadsregion – vid sidan av Hamburg och Oslo – beror inte på att man i Milano har mer framstående forskning, eller gör fler remarkabla vetenskapliga genombrott, än i Stockholm – och detsamma gäller för övrigt för både Oslo och Hamburg. Stockholm är faktiskt FoUtätast i Europa. Nej, det beror på andra saker, kanske bland annat att den civila kompetensen är större i Milano och Baden-Württemberg.

Den bildningspolitiska frågan måste därför ställas: Hur skall vi åstadkomma civil kompetens?

Jag har numera barn i skolan och jag skulle vilja säga att vad man uträtar där sannolikt är lika viktigt för ett samhälles framgång som vad man åstadkommer i våra forskningslaboratorier. Det är de små barnen som snart

skall bli vuxna som skall ta hand om oss när vi blir gamla. Det är de som skall leva och älska och arbeta. För inte länge sedan fanns det bara ett svar på frågan om kvalitet i barnomsorgen: mer resurser. Resurser är förstås viktiga men kanske är det så att den bildning, den människoformering, som vi vill åstadkomma gagnas lika mycket av att föräldrarna deltar mer.

Det fortsätter upp i åldrarna. Barnen lär sig det ena och det andra. Men vad de verkligen lär sig är hur man gör. Barn imiterar, precis som forskare. Harriet Zuckermans (1977) undersökningar av amerikanska Nobelpristagare visar att vad dessa lärt sig av sina lärare (varav somliga också var Nobelpristagare) inte var fakta utan ett beteende, ett sätt att vara.

Czeslaw Milosz (1991) skriver i sina memoarer, *Mitt Europa*, om sin uppväxt i Vilnius i Litauen. Hur han vid sju års ålder satt i den katolska skolans oeldade sal med femtio andra gossar och skanderade Vergilius. På latin. Timme ut och timme in. Han mötte orden som musik och lärdomen som möda. Den tid som ägnades dessa versövningar skulle senare i livet, skrev han, "väga tyngre än hela dagars magasinering av oanvändbart vetande från olika områden".

Han lärde sig först jiddisch, så litauiska, så polska, tidigt också stormakternas språk, tyska och ryska, i skolan latin och franska. Någon gång efter kriget, när han hamnade på polska ambassaden i Washington, lärde han sig engelska, denna dialekt i den bildade världens utkant. Som anställd vid polska radion på 1930-talet översatte han fransk poesi innan han gick till jobbet. Under kriget drev han svartabörsaffärer i cigaretter, stångkorv och damtrosor, men utgav också antinazistiska diktsamlingar underjordiskt. I Washington satt han mellan åtta på kvällen och två på morgonen vid skrivmaskinen, varje dag.

Civil kompetens kan ta sig många uttryck. Men det mesta vi gör gör vi utanför schemalagd tid.

Frågan om bildning är en fråga om samhälle. Om medborgarnas inre riktning. Kunskap är helt avgörande, men den fungerar bara om den kan sättas i omlopp.

Vi producerar många patent i Sverige och att vi alstrar många artiklar i vetenskapliga tidskrifter. Ibland blir det av all denna möda ett Losec, som trots namnet har blivit en vinnare. Och då gläds alla och säger att forskning lönar sig.

Även jag gläds, inte minst åt magsårspatienterna, som kan få det bättre. Men hur mycket vi än forskar så kommer Sverige aldrig att kunna bidra med annat än en marginell del av världens teknologiska innovationer. Och dem vi bidrar med kan lika gärna leda till verksamhet i länder där lönerna är lägre eller marknaderna större eller den högutbildade arbetskraften mer koncentrerad eller rentav skickligare.

Detta är ett forskningspolitiskt dilemma – inte bara i Sverige, men kanske särskilt i ett litet land. Jag har förstås inte lösningen på det dilemma. Men en del av svaret tror jag ligger i det jag försöker säga här. Vad vi behöver är ett samhälle som kan ta till sig och använda kunskap snarare än bara producera den.

Att absorbera kunskap är inte att imitera utan att skapa, lika litet som att använda är att stjäla. Det är också bildning: att äga den andens infrastruktur som gör att det nya som man möter eller söker upp kan fastna. Jag minns ett ord av Theodor Adorno (ur *Minima Moralia*, 1951/1986): Bra idéer är som flygpapper – allt fastnar på dem. Vårt inre skall vara fullt av flygpapper.

Jag höll för många år sedan en föreläsning för en nordisk studiegrupp en soldränktafton på en terrass på Capri. En kvinna frågade mig vilken betydelse läsning hade för mig. Jag blev förstummad. Jag tyckte inte att jag gjorde så mycket annat än läste, när jag inte talade eller skrev. Men efter en stunds mumlande kom jag på att hon hade ställt den avgörande frågan, och jag svarade att den läsning som hade betydelse var den som gjorde en skillnad.

Det var väl under intryck av Derrida: skillnaden som gör en skillnad. Och vi har alla upplevt det där, det kan vara ett kort ögonblick, några meningar eller ett enda ord, och plötsligt är världen förskjutet några grader i en ny riktning.

Men för att denna förskjutning skall kunna ske måste det finnas en grundlagd.

Vi måste som individer och som samhälle kunna ta till oss det nya. Vi måste vara många som lär oss.

Jag tror dessutom att det är så som forskningen till slut kan motivera sina anslag. Vi behöver ingå i det mest kvalificerade kunskapsutbytet över den här planeten. Där tar vi, mycket, och ger, litegrann, precis som alla andra. Men forskarna är och förblir en liten minoritet av vårt folk. Och om vi upphör med att bemöda oss om alla de andra, så kommer vi att ha svårt att få den avancerade nya kunskapen att återverka på resten av samhället.

Kulturen och innovationsmiljön

På vilka delar av samhället kan/bör högskolan återverka? Frågan har inget enkelt svar. I debatten, och även i politiken, finns en tendens att rikta allt bredare beställningar till högskolan. Någonstans går givetvis en gräns, där högskolan inte orkar svara upp mot förväntningarna. I samarbete med forskare i Umeå, Stockholm och Lund, har jag undersökt de regionala effekterna av högskoleutbyggnaden på nyföretagande och högteknologiskt näringsliv i regionerna. Resultaten är ganska nedslående; i många regioner märks inga

effekter alls av högskolan i dessa dimensioner. Men bilden är å andra sidan växlande; det finns regioner där effekterna är betydande (Sörlin & Törnqvist 2000). Men effekterna kommer inte alltid på det ekonomiska planet. Kultur, samhällsliv och hela den sociala atmosfären påverkas också. Universitet är samhällsomvandlande institutioner. Ur detta perspektiv borde vi mer än vi hittills försökt göra pröva deras inverkan på demokrati, bildning och medborgarskap. Forskningen om detta är hittills inte särskilt omfattande.

Resonemang som berör det lokala och regionala värderingslandskapet blir inte minst viktigt i små regioner där högskolor och universitet startas eller växer. I Sverige finns idag högskolor eller universitet i en lång rad städer i storleksordningen 30 000-100 000 invånare: Borås, Eskilstuna, Falun/Borlänge, Gävle/Sandviken, Halmstad, Härnösand, Kalmar, Karlskrona/Ronneby, Karlstad, Kristianstad, Luleå, Skövde, Sundsvall, Trollhättan/Uddevalla, Växjö, Visby, Östersund. Flera av dessa har en ganska måttlig forskningsvolym, men å andra sidan ett ganska stort antal studenter. Vad som sker i mötet mellan vetenskapen och den lokala miljön är en ömsesidigt verkande process. I flera fall har högskolorna verkat i regioner som under de senaste 10-20 åren haft svårigheter. Vad som kännetecknar de miljöer där högskolan sammanfaller med en positiv utveckling är inte att profilen på högskolan skulle vara särskilt annorlunda, utan snarare egenskaper i den mottagande miljön. Städer som Eskilstuna, Skövde och Sundsvall, till exempel, har haft svårt att övervinna sitt industriella förflutna och generera en ny dynamik på grundval av högskolan.

I en av de få regionala fallstudier som genomförts på svensk botten visar författarna att det ligger åtskilligt i detta perspektiv (Olsson & Wiberg, kommande). Studien hämtar en stor del av sin empiri från Umeå. Där har – i alla fall hittills – satsningen på högre utbildning och forskning gett anmärkningsvärt goda regionala effekter, fast företrädesvis i en ganska begränsad geografisk region i och omkring Umeå; effekterna på mer avlägsna delar av Västerbotten och omkringliggande delar av norra Sverige tycks mer begränsade.

Ett av studiens centrala bidrag är just att den kan visa hur det ”sociala kapitalets” mekanismer verkar i en lokal och regional miljö. Religiöst läseri, sträng moral, intresse för boklig bildning och en stark social väv i lokalsamhället – social praxis och värderingar som på många sätt skulle kunna kallas (med)borgerliga och som vi även känner igen från klassiska studier som Max Webers om protestantismens etik och kapitalismens anda – återkommer i Umeå-studien. Man skulle kunna säga att den ger oss en inblick i den regionala omvandlingens laboratorium.

Studien kastar också ljus över vad som eljest kunde förefalla som en lokal paradox. Umeå universitet tillhör nämligen de högskolestäder som haft svårt att åstadkomma någon lokal industriell avkastning på investeringarna i

forskning och utbildning. Antalet sk avknopningsföretag grundade under 1980-talet var klart lägre i Umeå än i andra jämförbara städer. Till och med den förhållandevis lilla och yngre Luleå tekniska högskola hade fler avknopningar än Umeå, 29 respektive 19; Chalmers hade 161 (Olofsson & Wahlbin 1993). Intresset för universitetet hos näringslivet har heller inte varit överdrivet högt. En studie av mindre och medelstora företags relationer till högskolor och andra teknik- och kunskapscentra i de fyra nordligaste länen visade att det endast var tre procent av företagen som ansåg att Umeå universitet tillhörde "företagets viktigaste samarbetspartners när det gäller teknologi och marknadsföring".⁵ Expansionen i Umeå har kommit i andra sektorer. Den riktigt stora verksamheten är små tjänsteföretag, en- eller fåmansfirmor, många drivs av universitets anställda eller av sådana som utbildats där. Stora privata och offentliga arbetsgivare har också lokaliserat till Umeå för att kunna dra fördel av den stora produktionen av högutbildade, ett välkänt fenomen i samspillet mellan universitet och regional utveckling (Gulbrandsen 1995).⁶

Men den kanske mest anmärkningsvärda utvecklingen gäller kulturlivet. Sysselsättningseffekten och det ekonomiska utfallet av kulturen i Umeå är svåra att beräkna i sina detaljer, men det råder inget som helst tvivel om att expansionen hör samman med universitetet. Det lokala kulturlivet hade rika äldre traditioner inom bland annat amatörteater och bildkonst, och några icke obetydliga författare hade anknytning till staden. Men det var efter universitetets etablering och i samspel med en utbyggnad av etermedierna som en snabb utveckling ägde rum, med jazzfestival, ett flertal teatergrupper, opera, dans, filmverksamhet, spelmansmusik, och efterhand en rad ytterligare festivaler och stora kulturevenemang inom musik, film, dockteater, bildkonst m m. Det finns museer och för stadens storlek ovanligt många och aktiva gallerier. De beräkningar som gjorts visar att kulturlivet är en av de största enskilda sektorerna Umeå vid sidan av de offentligt dominerade utanför vård och utbildning. Det gäller inte bara kulturinstitutionerna och kulturarbetarna själva, som är förhållandevis många. De indirekta effekterna på besöksnäringen och olika underleverantörer är betydande. Publikunderlaget för besökande artister och evenemang, också på en konstnärligt hög nivå, är stort genom de många studenterna och ungdomarna – över 20 000 vid de två universiteten, 5 000 på gymnasienivå – liksom den stora mängden akademiskt utbildade. Umeå har vad gäller kulturlivet likheter med till exempel det geografiskt avlägsna Lund, färre likheter med de närmaste grannarna Örnsköldsvik och Skellefteå. Få städer utanför storstadsområdena som inte samtidigt är universitetsstäder har visat sig klara av lika höga ambitioner på kulturens område.

Kulturens betydelse för den regionala dynamiken märks på flera plan. Det direkta ekonomiska bidraget är bara en del. Troligen är det mycket mer

väsentligt att kulturen bidrar till att skapa vad många människor uppfattar som ett gott liv i en stad eller en region. Lund och Umeå är båda städer som genomgående brukar rankas högt i s k levbarhetsundersökningar. Dessa undersökningar syftar till att avgöra den upplevda livskvaliteten i en stad eller kommun. Undersökningarna är inriktade på hushåll och individer. Andra undersökningar tar sikte på platsernas attraktivitet för näringslivet. Intressant nog är det ofta i stort sett samma kommuner som hamnar i topp i båda kategorierna. Det hänger givetvis samman med att näringslivet inte längre är lika beroende av fysiska resurser på platsen. Kunskapen och kompetensen, som finns hos individerna, är den strategiska resursen. Och kunskapsbärrarnas preferenser tenderar därför mer och mer att styra företagens lokalisering. Attraktivitet för människor och attraktivitet för företag sammanfaller i hög grad.

Av detta resonemang följer att en hög nivå på kulturlivet är en viktig faktor för att förklara regional utveckling. Kultur är ett av de kännetecken som finns hos expansiva regioner. Scener, museer och andra stora kulturanläggningar har fasta kostnader som kräver hög beläggning och höga biljettpriser – likväl ofta subventioner och sponsorer. De kan av detta skäl bara finnas i stora städer, vilkas attraktivitet både för turism och boende delvis beror av förekomsten av dessa anläggningar.

Ändå finns undantag, förtätningar av kulturliv och skapande också i mindre städer, vilket Lund och Umeå är exempel på. I det glest befolkade Nordamerika är detta ett välkänt mönster. Mindre och medelstora städer, också i kulturkarga delstater i Mellanvästern och Södern, kan upprätthålla ett mångsidigt och vitalt kulturliv i kraft av närvaron av ett universitet. Koncentrationen av universiteten till ett campusområde kan skapa något av en kulturoas med museer, musiksällskap, scener, konserter, dansevenemang i städer som eljest skulle ha varit alldeles för små för att bära upp den sortens kulturliv. Detta bör vara en tänkvärd iakttagelse för den som funderar över kultur- och regionalpolitik i det glest befolkade Sverige. Genom att sammanföra kultur, utbildning och forskning, vilka alla till viktiga delar finansieras med offentliga medel, ökar möjligheterna att åstadkomma det slags lokal livskvalitet som kan attrahera de kunskapsbärrare vilka i sin tur krävs för innovationer och utveckling.

Social väv och samhällsuppdrag

Detta resonemang utgör också ett argument för en bredare syn på universitetens uppgifter och repertoar. Man föreställer sig lätt att en högskola som skall kunna åstadkomma regional tillväxt skall ägna sig åt ekonomiskt matnyttiga

verksamheter som teknik och naturvetenskap. Men om kulturlivet är av vikt för den lokala innovationsmiljön, så måste man också ställa frågan om hur en lokal kulturmiljö påverkas av universitetet och vice versa. Kulturlivet kan visserligen samarbeta med vilket kunskapsområde som helst. Konstnärer utnyttjar geologi och hjärnforskning lika väl som konstvetenskap. Men det är svårt att komma ifrån att humanistisk och konstnärlig utbildning och forskning lockar människor med intresse för kultur. En lokal studie- och forskningsmiljö där tusentals människor med stort kulturintresse lever och verkar under kortare eller längre tid ger upphov till ett idéflöde och impulser som starkt bidrar till att skapa ett vitalt kulturliv. Konststuderande sätter upp gallerier, filmstudenter startar filmstudios, forskningsinstitutionerna anordnar seminarier och symposier som lockar kulturlivets utövare. Samarbetet mellan forskning, folkbildning och utövande konst kan spira. Genom samverkan med kommun, landsting, myndigheter och näringsliv kan lokal och regional finansiering åstadkommas för projekt och aktiviteter som höjer livskvaliteten och drar positiv uppmärksamhet till platsen. Kommunens självuppfattning och strävan att ligga långt fram i moderniseringsarbetet märks inte bara på kulturens område utan också i 1990-talets satsningar på områden som IT och miljö. Umeå var vid början av 2000-talet den kommun i Sverige som hade störst andel av befolkningen uppkopplad till Internet.⁷ Den höga utbildningsnivån och det breda kunskaps- och kulturintresset återverkar alltså direkt på infrastrukturen. Men poängen är alltså inte i första hand att det är så – ty det är ganska självklart – utan att platsens utvecklingsbana över tid formas av en uppsättning värderingar och av en social kompetens som har djupa rötter i det förflutna.

Denna tankegång har stöd i litteraturen om regional utveckling och tillväxt. Blomstrande regioner har påfallande ofta ett vitalt kulturliv och en stark samverkan mellan olika samhällsaktörer, både professionella och frivilliga. En växande kulturekonomisk forskning bidrar också till bilden, och kulturen är numera erkänd som regional tillväxtfaktor. Ändå saknas i hög grad empiriska studier av sambanden mellan högskolan och kulturlivet och vilka effekter detta samband har på den lokala kultur- och innovationsmiljön. De observationer som finns tyder emellertid på att positiva spiraleffekter av den typ som redovisats här för Umeå, Lund och amerikanska universitetsstäder förekommer även på andra håll. Förtätningar av kultur, humanistisk vetenskap, nöjen och mässverksamhet förekommer i området kring Korsvägen/Göta-platsen i Göteborg (Liseberg, Svenska Mässan, Scandinavium, Humanisten, Artisten, flera teatrar samt, under uppförande, vetenskapscentret Museion och Världskulturmuseet). En studie av Stockholm redovisar en hög aktivitet bland humanistiskt utbildade som kulturentreprenörer, enskilda företagare i branscher som film, medier, konst, skriftställarskap.⁸

”Den sociala väven” – nätverk och relationer i en lokal miljö⁹ – bidrar således på många olika sätt till framgång eller stagnation i städer och regioner. Sambanden är notoriskt komplexa och kan bara fångas in genom en kombination av kvalitativa och kvantitativa metoder. Men de presenterade exemplen och den internationella litteraturen pekar också fram mot en annan slutsats av potentiellt stor betydelse för såväl högskolepolitiken som regional- och näringspolitiken. Den slutsatsen är att ”den sociala väven” under vissa omständigheter kan kompensera för den brist på storlek hos stadsregionerna som råder i Sverige. I den diskussion som hittills förts om huruvida det krävs en kritisk massa hos själva högskolorna för att åstadkomma avkastning på investeringar i högre utbildning och forskning, har andra egenskaper hos samhället i hög grad lämnats utanför. Det är just det man inte bör göra. Den kulturella och fysiska infrastrukturen är tvärtom vital för analysen av kritisk massa. En sådan analys öppnar också för en diskussion om sambanden mellan olika politikområden för att åstadkomma bättre samhällseffekter.

Det är i ett sådant sammanhang som det också bör vara angeläget att diskutera högskolan som en demokratisk institution. Hittills har denna diskussion varit tämligen frånvarande. Om den har förts, så är det närmast utifrån innehållet i undervisning och kurser eller i linje med den principiellt frihetliga anda som universiteten verkat i, där ordet och argumentet stått i centrum, inte makten eller dogmen. Den diskussionen måste naturligtvis fortsätta och fördjupas – sätten är många, och bör innebära stora utmaningar inte minst för humanister, vilka i det sammanhanget skulle kunna argumentera för sin stora samhällsrelevans i ordalag som också andra än de själva borde kunna förstå.

Ändå undrar man om det inte om hörnet förestår helt nya diskussioner om universitetens demokratiska samhällsuppgifter. Universitet och högskolor är exempel på ”kunskapens platser”.¹⁰ Oavsett om dessa platser är belägna på en viss ort, som fortfarande är det vanligaste, eller om de finns i den virtuella världen, så borde dessa platser erkännas som kulturella och demokratiska institutioner. I ljuset av partiernas och de traditionella folkrörelsernas tillbakagång vad avser aktivitet och medlemstal, så ter sig rollen som lokalt och regionalt förankrad mötesplats till demokratins vitalisering och försvar intressant för högskolan. Det ligger ingenting påklustrat eller tillkämpat i en sådan roll. De tre ordinarie uppgifter som universitetet har räcker långt. Utbildning och forskning kan utvecklas, till exempel genom att engagera samhällets aktörer och medborgare i problemformulering och i debatt om resultat och tillämpningar. Därigenom svarar högskolan samtidigt för den tredje uppgiften, att samverka med det omgivande samhället.

Jag skall här inte utveckla min syn på de former i vilka detta kan ske.¹¹ Ändamålet med denna artikel har varit ett annat, nämligen att diskutera de

vidare historiska och rumsliga villkoren för en fördjupad demokratisk roll för högskolan. Jag har i detta sammanhang betonat begrepp som bildning, medborgarskap och kultur och försökt skapa uppmärksamhet kring ”kunskapens platser”, vilkas betydelse sannolikt kommer att växa under det århundrade som just börjat. Vården av dessa platser, utvecklingen av dem till stödjepunkter för kulturliv, skapande, näringsliv och demokrati bör ses som en sammanhållen uppgift. Om detta har vi mycket kvar att tänka, än mer att göra.

Noter

Föreliggande artikel återger delvis och vidareutvecklar texter som tidigare stått i min bok *Universiteten som drivkrafter* (1996) och i en bok som jag publicerat tillsammans med professor Gunnar Törnqvist, *Kunskap för välstånd: Universiteten och omvandlingen av Sverige* (2000).

1. ”För lustfylld kaospilot finns inga begränsningar”, *Svenska Dagbladet* 14/5 1996, bilaga ”Kompassen” (arbetsliv), 4f.
2. Som exempel på denna debatt, se ett inlägg av ASTRA:s forskningschef, SvD 24/1 1992, och min replik, ”Det räcker inte att bara satsa på eliten”, DN 31/1 1992, B:1.
3. Se diskussionen i Sörlin & Törnqvist (2000).
4. För betydelsen av dessa, se North (1993).
5. Data från mitten av 1990-talet hämtade från det EU-finansierade s k RITTS-projektet som omfattade cirka 850 företag varav 550 tillverkande. SOU 1996:89, 63.
6. ”Rekryteringsfördelar” uppgavs vara det enskilt viktigaste skälet för företag att välja en lokalisering i en forskningspark som infriades bäst, visar en NUTEK-studie av 140 forskningsnära företag inom femton svenska forskningsparker anknutna till Swedepark. Riktad rekrytering från högskolan var för ett tusental forsknings- eller teknikerintensiva företag den viktigaste samarbetsformen, mer än dubbelt så viktig som att genomföra gemensamma FoU-projekt. SOU 1996:89, 80-81.
7. *Dagens Nyheter* 2000-01-14, *Västerbottens-Kuriren* 2000-02-17.
8. Sådana resultat redovisas i ett forskningsprojekt finansierat av Riksbankens Jubileumsfond och under ledning av professor Folke Snickars, KTH.
9. För en diskussionen av uttrycket, se Sörlin & Törnqvist, kap 9.
10. Jag har använt uttrycket i en diskussion av spänningarna mellan kunskapsproduktionens lokala förankring och ”kunskapsprodukternas” (idéer, teorier, artiklar, patent etc.) internationella rörlighet (Sörlin 1997).
11. Se dock min artikel ”Bryt den egna isoleringen!”, *Framtider* 1998:4, som var ett försök att diskutera möjligheten av en mer samhällsengagerad humaniora.

Referenser

- Adorno, Theodor (1951/1986): *Minima Moralia: Reflexioner ur det stympade livet*. Lund: Arkiv.
- Boswell, James (1990): *Life of Samuel Johnson*. Chicago: Encyclopaedia Britannica.

- Florin, Magnus (1995): *Trädgården*. Stockholm: Bonnier.
- Gulbrandsen, Magnus (1995): *Universitet og region – samarbeid mellom universiteter og regionalt næringsliv i Norden*. Tema Nord 1995:18. Köpenhamn: Nordisk Ministerråd.
- Milosz, Czeslaw (1981): *Mitt Europa*. Stockholm: Bromberg.
- North, Douglass C (1993): *Institutionerna, tillväxten och välståndet*. Sv övers: (1993) Stockholm: SNS Förlag.
- Olofsson, Christer & Wahlbin, Clas (1993): *Teknikbaserade företag från högskolan*. Institute for Management of Innovation and Technology, IMIT Linköping.
- Olsson, Björn & Wiberg, Ulf (kommande): *Universitetet och den regionala utmaningen*. Stockholm: SNS Förlag.
- Olsson, Björn (1994): *Den bildade borgaren: Bildningssträvan och folkbildning i en norrländsk småstad* Stockholm: Carlssons.
- Putnam, Robert (1993) *Making Democracy Work*. Princeton, NJ: Princeton University Press. Sv övers: (1996) *Den fungerande demokratin*. Stockholm: SNS Förlag.
- Runeby, Nils (1974): ”Varken fågel eller fisk”: Om den farliga halvbildningen. I *Vetenskapens träd: Idéhistoriska studier tillägnade Sten Lindroth*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Sörlin, Sverker (1996): *Universiteten som drivkrafter: Globalisering, kunskapspolitik och den nya intellektuella geografin*. Stockholm: SNS Förlag.
- Sörlin, Sverker (1997): Kunskapens flöden och skapandets platser. I Ingemar Karlsson (red), *Territoriets gränser*. Stockholm: SNS Förlag.
- Sörlin, Sverker & Törnqvist, Gunnar (2000): *Kunskap för välstånd: Universiteten och omvandlingen av Sverige*. Stockholm: SNS Förlag.
- Zuckerman Harriet (1977): *Scientific Elite: Nobel Laureates in the United States*. New York: Free Press.

